

УДК 902/904:34](477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-4.3>

А. С. Струкуленко, кандидат історичних наук, завідувач навчальної архівно-музейно-археологічної лабораторії кафедри історії України
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

О. В. Морозов, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та теорії держави і права
Університету митної справи та фінансів

ДО ПИТАННЯ ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

У статті розглядається історія формування системи нормативно-правових актів, якими регулюється сфера охорони археологічної спадщини в Україні, висвітлюються досвід зарубіжних країн у цій галузі та перспективи розвитку українського законодавства. На проблеми охорони пам'яток археології, як в сучасний, так і в радянський період звертали увагу В. Акуленко, Ю. Болтрик, С. О. Єкельчик, Г. Івакін, М. Левада, М. Б. Лелик, О. О. Малишев, Н. І. Мінаєва, О. М. Присяжнюк та багато інших.

Основну увагу приділено проблемам, що існують в даній сфері, зокрема це відсутність Державного реєстру пам'яток місцевого значення у більшості областей, облікової документації на них, що надає археологічній пам'ятці юридичного статусу, значні масштаби правопорушень, низький рівень правової та пам'яткоохоронної культури в Україні. Неefективність існуючого організаційно-правового механізму протидії відповідним протиправним проявам створює умови для проведення грабіжницьких розкопок, безконтрольної господарської діяльності, неможливості притягнення до кримінальної відповідальності за пошкодження чи руйнування пам'ятки.

Вказані проблеми вже давно набули світового масштабу і вирішуються країнами спільно, спираючись на єдино-прийнятні міжнародно-правові акти, одним з яких є Конвенція Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосія, 2017), яку підписала, але досі не ратифікувала Україна.

Серед пропозицій задля покращення складного становища в охороні нашої археологічної спадщини Інститутом археології НАН України запропоновано заборонити або обмежити цивільний обіг предметів, створених до 1700 року, ввести кримінальну відповідальність за незаконний пошук, зберігання, продаж та посередництво у продажу археологічних предметів, створити міжвідомчу слідчу групу у складі слідчих СБУ, ДБР та Національної поліції України для розслідування випадків незаконного обігу культурних археологічних цінностей.

Ключові слова: археологія, пам'ятка, охорона, закон, археологічна спадщина, археологічні розкопки.

A. S. Strukulenko, O. V. Morozov. On the question of archaeological monuments protection in Ukraine: history and current state of the problem

The authors consider history of formation of the system of normative legal acts that regulate the sphere of archaeological heritage protection in Ukraine, the experience of foreign countries in this field and the prospects for the development of Ukrainian legislation.

It is noted that problems of archaeological monuments protection during both modern and Soviet period were the subject of attention of such researchers as V. Akulenko, Yu. Boltrik, S. O. Yekelchuk, G. Ivakin, M. Levada, M. B. Lelyk, O. O. Malyshev, N. I. Minaeva, O. M. Prysiazhniuk and many others.

Among the problems that currently exist in Ukraine we can name absence of the State Register of Monuments of Local Importance in most regions, accounting documentation on them, which gives the archaeological monument legal status, significant scope of offenses, low level of legal and monument protection culture in Ukraine.

Ineffectiveness of existing organizational and legal mechanism for countering relevant illegal manifestations creates conditions for carrying out predatory excavations, uncontrolled economic activity, and impossibility of criminal prosecution for damage or destruction of monuments.

These problems have acquired a global scope and are being solved by countries jointly, relying on uniformly accepted international legal acts, one of which is Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property (Nicosia, 2017), which it signed, but has not been ratified yet by Ukraine.

Among the proposals to improve the difficult situation in our archaeological heritage protection, the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine suggested to prohibit or limit civilian circulation of objects created before 1700, introduce criminal liability for illegal search, storage, sale and mediation in sale of archaeological objects, create an interdepartmental investigative group consisting of investigators from Security Service of Ukraine, State Bureau of Investigation and National Police of Ukraine to investigate cases of illegal circulation of cultural archaeological values.

Key words: archaeology, monument, protection, law, archaeological heritage, archaeological excavations.

© А. С. Струкуленко, О. В. Морозов, 2024

Постановка проблеми. Світова історія дослідження археологічних пам'яток налічує вже кілька століть. Як відомо, перші археологічні розкопки було проведено ще в VI ст. до н. е. Але саме ідея охорони археологічної спадщини є порівняно новою для світового законодавства. Більш раннім явищем були спроби державної монополізації пошуку скарбів, яка була не виявом «археологічної цікавості», а лише прагненням до збагачення. Збереження археологічного надбання як комплексна діяльність держави стає можливою лише на пізнішому етапі, коли з розвитком науки саме наукова цінність археологічних пам'яток стає важливішою за їх грошову й естетичну цінність [15]. Таким чином археологічні пам'ятки з другої половини XVII ст. набувають якостей національної спадщини для країни, суспільства, що актуалізує проблематику дослідження генезису світового та національного законодавства з питань охорони археологічної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема охорони археологічної спадщини та її законодавчого оформлення привертала увагу багатьох вітчизняних вчених, далеко не повний перелік яких наводимо нижче. Зокрема, зарубіжний досвід у галузі пам'яткоохоронної діяльності став предметом наукових досліджень С. О. Єскельчика [6], О. О. Малишева [14; 15], О. М. Присяжнюка [21; 22]. Історії становлення та розвитку пам'яткоохоронної системи в Україні присвячена робота В. І. Акуленко [2]. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини розглянуто в статті Н. І. Мінаєвої [17]. На проблеми та труднощі в галузі охорони археологічних пам'яток, пов'язані з руйнуванням археологічних об'єктів та діяльністю так званих «чорних археологів» звертали увагу Ю. Болтрик [див. 28], Г. Івакін [27], М. Левада [1], М. Б. Лелик [13].

Мета статті. Розглянути історію формування системи нормативно-правових актів, якими регулюється сфера охорони археологічної спадщини в Україні, визначити основні проблеми, що існують в даній сфері, висвітлити досвід зарубіжних країн у цій галузі та окреслити перспективи розвитку зазначеної проблематики.

Результати дослідження. У сфері охорони археологічної спадщини найстарішим у світі вважається шведське законодавство. Ще у 1599 р. антиквару та королівському бібліотекарю Йоханові Бюру (Johannes Bureus) було доручено скласти опис рунних каменів у межах всього королівства та виявити піклування стосовно цінних старожитностей, під якими в ті часи розумілося все, що може дати певну інформацію про давнину, передусім рукописи, епітафії, рунні камені та монети. Зазначеним дорученням знаменується заснування досі існуючої в Швеції Державної антикварної служби, хоча дійсне інституційне оформлення цього органу відбулося лише 1630 р. Перший спеціальний акт, який демонструє комплексний підхід до справи охорони історичних пам'яток, був прийнятий у 1666 році [14].

Також однією з перших країн в Європі перейнялася проблемами охорони археологічних пам'яток Іспанія. Королівською грамотою від 6 липня 1803 р. було затверджено «Інструкцію щодо способу збирання й збереження давніх пам'яток, які виявляються в межах королівства, під наглядом Королівської академії історії» [див. 15]. Саме ця грамота, сукупно з відповідною інструкцією, вважається першим комплексним нормативним актом, яким було врегульовано правовий статус археологічних пам'яток в Іспанії і згідно з яким встановлювалася заборона несанкціонованого знесення пам'яток. Крім того, землевласники мали вживати заходів для піклування про стан уже відомих історичних споруд, яким загрожувало знищення «внаслідок неуваги до них чи через несправедливість часу» [див. 15, с. 667].

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. подібні акти і відповідні адміністративні органи діяли вже в низці європейських держав.

В Бельгії «Королівська комісія пам'ятників та ландшафтів», створена королівським указом від 7 січня 1835 року була однією з перших європейських інституцій, що заклала основи систематичної охорони культурної спадщини. До повноважень комісії входило надання рекомендацій міністру внутрішніх справ щодо «ремонтів, якого потребують пам'ятники країни за своєю давністю, спогадами, які вони викликають, або їх важливістю у історії мистецтва» [21, с. 55].

Закон про охорону стародавніх пам'ятників Великобританії був прийнятий у 1882 р. Його появі передувала довга стадія вивчення та систематизації знань про пам'ятники історії та культури. Згідно з цим законом, пам'ятниками старовини вважаються будинки, будівлі та інші споруди, що знаходяться на поверхні землі або під землею, а також печери і зони археологічних розкопок, а також місцезнаходження таких будинків, будівель та інших споруд, а також печер і зон археологічних розкопок. Всі складові елементи та конструкції пам'ятника вважаються його частинами. Місцезнаходження пам'ятника включає в себе не тільки ділянку землі, на якій він знаходиться, але й прилеглу до нього територію [22].

Франція прийняла основні закони, що регулюють охорону та використання історичних пам'яток, ще наприкінці XIX ст. (1887 р.) [6].

В Україні діючий закон про охорону археологічної спадщини був прийнятий у 2004 р., хоча інтерес до пошуку та розкопок археологічних пам'яток має на території України давню традицію. Одними з перших археологічних розкопок в Україні можна вважати розкопки Десятинної церкви в Києві, що були здійснені Петром Могилою у 30-х роках XVII ст. з метою будівництва на її місці нової церкви під тією ж назвою, яка була освячена у 1654 р. [7].

Однак археологія України розвивалася тривалий час як складова російської, оскільки в період з середини XVII і до початку XX ст. Російська імперія контролювала більшу частину території України. В Російській імперії не існувало державної системи охорони пам'яток археології, що було пов'язано як з несталістю самої археології, котра ще не набула вигляду цілісної системи знань, так і приватною власністю на землю. Хоча проект закону про охорону історичних пам'яток готувався і обговорювався майже 40 років (з 1869 по 1905 рр.), питання щодо «власності на культурну спадщину» так і не було вирішено [2, с. 14].

У колишньому СРСР в умовах масштабного індустріального будівництва, що розгорнулося на теренах країни, правовою підставою проведення археологічних робіт на новобудовах стало положення про виключно державну власність на землю та відповідні заходи з охорони й ефективного використання землі та її надр.

У 1948 р. радянським урядом була прийнята постанова «О мерах улучшения охраны памятников культуры», згідно з якою жодний курган чи давнє поселення не можуть бути зруйновані без попереднього археологічного вивчення. Включення пункту про охорону історичних пам'яток до Конституції СРСР, ухвала Закону про охорону пам'яток історії та культури також є свідченнями уваги держави до збереження історико-культурної спадщини. У 1976 р. був прийнятий Закон СРСР, а у 1978 р. – Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» [19; 23].

Згідно із зазначеними документами, всі пам'ятки історії та культури визнавалися надбанням народу і охоронялися державою. Закон передбачав обов'язкове повне вивчення археологічних пам'яток, які можуть бути зруйновані в процесі будівництва, а також забезпечення фінансування цих робіт за рахунок організацій, що його здійснюють. Проекти будівельних, меліоративних та інших робіт повинні були узгоджуватися з державними органами охорони пам'яток, необхідні заходи з вивчення археологічних пам'яток визначалися при складанні техніко-економічних обґрунтувань відповідних народногосподарських робіт.

Вищезазначеними законодавчими актами забезпечувалась юридична база новобудовних досліджень та створювались необхідні передумови для оформлення практики обов'язкового археологічного обстеження території напередодні будівництва.

Чинний Закон України «Про охорону археологічної спадщини» був прийнятий у 2004 р. на підставі Конституції України [12], Земельного кодексу України [10], Закону України «Про охорону культурної спадщини» [8], міжнародних договорів України з питань охорони археологічної спадщини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та інших нормативно-правових актів України.

Суттєвим основоположним документом є Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута), укладена 16 січня 1992 року в м. Валлетті, підписана від імені України 2 липня 1998 року і ратифікована Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої)» від 10 грудня 2003 року №1369-IV [9]. Метою цієї Конвенції є охорона археологічної спадщини як джерела європейської колективної пам'яті і засобу історичних і наукових досліджень (ч. 1 ст. 1) [5]. Конвенція передбачає великий комплекс взаємних зобов'язань між її учасниками щодо збереження та примноження історико-культурного надбання людства.

Одна з проблем сучасного етапу (від 1990-х рр.) полягає в тому, що через припинення бюджетних асигнувань на розкопки експедиційна діяльність Інституту археології НАН України провадиться винятково на госпдоговірні кошти, виділені будівельними організаціями для експертизи ділянок, а в разі наявності там пам'яток – і для їх дослідження, а також на кошти іноземних наукових установ, які здійснюють спільні наукові проекти [11]. Він очолює виконання міжвідомчої комплексної програми «Охоронні дослідження пам'яток археології в зонах новобудов України». З метою проведення рятівних археологічних досліджень на пам'ятках археології, що підлягають руйнуванню через будівництво, здійснення наукової експертизи під будівництво, археологічного нагляду при виконанні земляних робіт, попередніх розвідувальних робіт з виявлення та картографування пам'яток при Інституті археології створені науково-дослідні центри: «Рятівна археологічна служба» (1994), «Охоронна археологічна служба України» (2001), «Центр археології Києва ІА НАН України» (2006) [11].

Для захисту та збереження цілісності пам'яткам археології потрібен облік, який є однією з найбільших проблем в галузі охорони нашої культурної спадщини.

Відсутність Державного реєстру пам'яток місцевого значення у більшості областей, облікової документації на них, що надає археологічній пам'ятці юридичного статусу, є одним з чинників, які створюють умови для проведення грабіжницьких розкопок, безконтрольної господарської діяльності, неможливості притягнення до кримінальної відповідальності за пошкодження чи руйнування пам'ятки [17].

У 2020 році, виступаючи із критикою законопроекту про приватизацію земель сільськогосподарського призначення, А. Корвін-Піотровський зазначив, що головною проблемою відносин «держава – земля – археологічні пам'ятки» є «відсутність обстеження на предмет наявності об'єктів археології на земельних ділянках» [24]. І далі: хоча наразі в нас є державний реєстр нерухомих пам'яток України, але це лише кілька тисяч пам'яток археології на всю територію нашої держави, на які є досить сучасна облікова документація і в більшості випадків встановлені межі цих пам'яток. Якщо в сусідній Польщі, починаючи з 70-х років реалізується археологічна програма і на сьогодні 90% землі обстежено, то в Україні така робота не проводилась ніколи.

За попередніми оцінками, згідно з даними зі звітів археологічних експедицій, щонайменше 70% археологічних об'єктів за останні кілька років зазнали сторонніх незаконних втручань. Однак ця цифра цілком може бути більшою. Адже в Україні тисячі пам'яток археології, що досі не поставлені на облік і не мають відповідних документів. Втручання в такі не завжди навіть фіксують, особливо, якщо вони знаходяться далеко від людських осель: у лісах, степах чи деінде [13].

Також важливо враховувати ще й такий нюанс: якщо говорити, наприклад, про кургани, то їх принаймні можна побачити навіть неозброєним оком, але часто трапляється, що наявність пам'ятки може встановити лише фахівець, тому коли руйнується така пам'ятка археології – цього може ніхто й не помітити.

Другою і чи не найголовнішою проблемою для охорони археологічної спадщини як в Україні, так і в світі взагалі, є так звана чорна археологія. І в кожній країні цю проблему вирішують по-своєму. Так, за словами Г. Івакіна, «в Ізраїлі є відділ охорони спадщини, який очолює генерал Зеєв Ількін. У нього підлеглих – 2 тисячі. Це окрім музейних працівників. І всі вони слідкують за виконанням законодавства щодо збереження культурної спадщини» [27].

У Туреччині культурний шар і залишки міста Ефес охороняє полк нацгвардії [28]. В Італії існує підрозділ карабінерів, які займаються злочинами, пов'язаними з предметами старовини та мистецтва. Причому служать у ньому поліцейські винятково зі спеціальною освітою [27].

За словами А. Корвіна-Піотровського, «Україна вже давно зробилася міжнародним майданчиком із продажу-перепродажу археологічних пам'яток різного ступеня цінності. Зверніть увагу, міжнародним. Себто, через Україну “кочують” артефакти зі всього світу. Працюють цілі Інтернет-платформи, аукціони, що, за великим рахунком, є місцями панування “чорного ринку”. І це ніяк і ніким не регулюється» [3].

Вивчивши багатий досвід європейських країн в справі охорони археологічної спадщини, на запит Ради національної безпеки та оборони України Інститут археології висунув такі пропозиції задля покращення складного становища в охороні нашої археологічної спадщини:

1. Заборонити або обмежити цивільний обіг предметів, створених до 1700 року.
2. Ввести кримінальну відповідальність не лише за незаконний пошук, а й за зберігання, продаж та посередництво у продажу археологічних предметів, визначити, що злочини проти археологічної спадщини не мають строку давності.
3. Створити окрему міжвідомчу слідчу групу у складі слідчих СБУ, ДБР та Національної поліції України під процесуальним керівництвом Офісу Генерального прокурора. Групі доручити розслідування випадків незаконного обігу культурних археологічних цінностей [26].

3 травня 2017 року в Нікосії (Кіпр) була прийнята Конвенція Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями, яку підписали Україна, Вірменія, Греція, Італія, Кіпр, Латвія, Мексика, Португалія, Сан-Маріно, Словенія, Угорщина, Чорногорія та РФ, а вже ратифікували Греція, Італія, Кіпр, Латвія, Мексика, Угорщина [18]. У «Пропозиціях щодо удосконалення правової охорони археологічної спадщини у світлі приєднання нашої держави до Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями», які представлені у Матеріалах слухань у Комітеті з питань гуманітарної та інформаційної політики ВР України на тему «Збереження археологічної спадщини та інших культурних цінностей: аналіз, проблеми та пропозиції щодо їх врегулювання (2021 р.) йдеться про значні масштаби правопорушень, низький рівень правової та пам'яткоохоронної культури в Україні, а також про неефективність існуючого організаційно-правового механізму протидії відповідним протиправним проявам. Зокрема повідомляється про майже повне знищення внаслідок незаконних розкопок скіфського царського кургану Юрицина Могила (8 м заввишки і 85 м у діаметрі) поблизу села Скобелеве на Миколаївщині; арешт на сербському кордоні незаконно вивезеної з України археологічної колекції, яка включає близько 2113 археологічних предметів [16].

Найгучнішою справою останніх років став меч вікінга, знайдений «чорними копачами» у Бродівському районі Львівщини. Правоохоронці виявили його на естонському кордоні, куди меч намагалися незаконно ввезти, і повернули в Україну [13].

У 2018 р. через приватний аукціон Violyty «чорні археологи» продали срібний ритон – унікальний предмет скіфської доби, який знайшли на Вінниччині. Знахідку продали за 82,4 тисячі гривень приватній особі. Ні імені покупця, ні того, хто знайшов і продав раритет, дізнатися не вдалося [13].

За повідомленням М. Левади, в 2019 р. на лондонському аукціоні Timeline за 11,875 фунта стерлінгів було продано бронзовий шолом, знайдений на території України. Уперше інформація про бронзовий шолом з'явилася на інтернет-аукціоні Violyty зі стартовою ціною 10 тис. грн. [1]. Археолог, д. і. н., професор, фахівець у галузі археології епохи бронзи Микола Бандрівський вважає, що шолом був знайдений в ареалі Голіградської культури [4]. За його словами, в країні склалася така ситуація, що чорна археологія практично не переслідується законом і надзвичайно цінні артефакти безперешкодно покидають межі країни, а незаконні копачі продовжують спустошувати кургани [4].

Боротися з відповідними явищами потрібно через оновлення законодавчого механізму протидії правопорушенням проти культурної спадщини, і дороговказом на шляху змін до законодавства та перегляду підходів до державної політики у відповідній сфері може стати вищезгадана Нікосійська конвенція, оскільки

вона не лише задає сучасний стандарт у відповідній сфері, але й ґрунтується на найкращих практиках, які міжнародна спільнота виробила в умовах новітніх викликів сучасного світу: гібридних війн, терористичних загроз, розвитку чорного ринку в інтернеті тощо.

Ще наприкінці 2017 року Україна підписала дану конвенцію, але процес приєднання до неї ще не завершений. Лише 12 грудня 2024 р. був зареєстрований за № 0297 «Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями» [25].

За словами кандидата юридичних наук Олександра Малишева, Конвенція мала би привести вітчизняне законодавство у відповідність до європейських норм. «Від цього залежить не тільки образ України в очах міжнародних партнерів, але й наше ж власне минуле. Поки що ж чи не всі види наруги над археологічними пам'ятками у нас намагається регулювати одна-єдина 298 стаття Кримінального кодексу. Вдається їй це, м'яко кажучи, не дуже», – зазначає О. Малишев [20].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Як свідчить історична практика, вже з середини ХІХ ст. археологічні пам'ятки поступово займають провідне місце в злочинному бізнесі, який охоплює всі перспективні з точки зору археології регіони світу. Державним структурам різних країн знадобився значний часовий період, щоб зрозуміти негативні наслідки і почати боротися з «чорною археологією». І лише з середини ХХ ст. ці дії на міжнародному і національному рівнях набувають законодавчої системності і наполегливості. Отже, зараз ми стоїмо на порозі великих перетворень. Якщо Нікосійська конвенція буде ратифікована, на нас очікує створення нового законодавства з охорони археологічної спадщини і сподіваємось, що пропозиції Інституту археології НАН України будуть також враховані.

У зв'язку з цим проблематика історичної еволюції законодавства з охорони археологічної спадщини відкриває перспективні напрямки для наукових досліджень з метою формування методологічного підґрунтя процесу вдосконалення правової бази, яка виконує важливу функцію з захисту історичної пам'яті людства.

Список використаних джерел:

1. Абрамов В. Археолог Максим Левада: Тільки через один аукціон знахідок «чорних археологів» за рік продається на чотири Національні музеї історії України. URL: <https://www.unian.net/science/maksim-levada-o-chernoyarheologii-novosti-11208803.html>.
2. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). К.: Вища школа, 1991. 274 с.
3. Археологи б'ють на сполох через «чорних шукачів скарбів». URL: <https://www.prostir.ua/?news=arheology-byut-na-spoloh-cherez-chornyh-shukachiv-skarbiv>.
4. Дудар О. Шолом часів біблійних царів, знайдений на території Західної України, продали на аукціоні в Лондоні. URL: https://dyvys.info/2019/04/10/sholom-chasiv-biblijnyh-tsariv-znajdenyj-na-terytoriyi-zahidnoyi-ukrayiny-prodaly-na-auksioni-v-londoni-foto/?fbclid=IwAR0PqA8DXSjuSD5sknilxhop0sDjS520hB_EV12OM8UpMDrlv3Mw_FRM15k.
5. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (ETS № 143) Валлетта, 16 січня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text.
6. Скељчик С.О. Охорона історичних пам'яток у Франції: сучасний етап. *Праці Центру пам'ятокознавства*, вип. 2. С. 49–59. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yekelchuk_Serhii/Okhorona_istorychnykh_pamiatok_u_Frantsii_suchasnyi_etap.pdf?PHPSESSID=jmdffa6gmi6jted0a0v19s3cs3.
7. Завалій В. Є. Десятинна церква у Києві. *Енциклопедія сучасної України* К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2024.
8. Закон України про охорону культурної спадщини. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
9. Закон України про ратифікацію Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1369-15#Text>.
10. Земельний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
11. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. К.: ВД «АДЕФ–Україна», 2015. 668 с.
12. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Лелик М.Б. Основні проблеми збереження археологічної спадщини в Україні: до питання руйнування археологічних об'єктів та діяльності «чорних археологів». *Матеріали слухань у Комітеті на тему «Збереження археологічної спадщини та інших культурних цінностей: аналіз, проблеми та пропозиції щодо їх врегулювання»*. URL: <https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34252.pdf>.
14. Малишев О. О. Історичний розвиток законодавства Швеції з питань охорони археологічної спадщини (XVII–XXI ст.). *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 43–52. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000921503>.
15. Малишев О. О. Законодавчий досвід Іспанії в сфері охорони археологічної спадщини. *Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: Історія та сучасність*: матеріали міжнар. історико-правової конф., м. Феодосія, 19–22 верес. 2013 р. Київ, 2013. С. 665–673.

16. Малишев О. О. Пропозиції щодо удосконалення правової охорони археологічної спадщини у світлі приєднання нашої держави до Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосія, 2017)». URL: <http://www.vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheolohichnoi-spadshyny/1157-nikosia-konvensia>.

17. Мінаєва Н.І. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини. *Археологія*, 2004, № 2. С. 154–158. URL: http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_2004_02.pdf.

18. МКІП наполягає на ратифікації конвенції Ради Європи про захист культурних цінностей. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3763302-mkip-napolagaє-na-ratifikacii-konvencii-radi-evropi-pro-zahist-kulturnih-cinnostej.html>.

19. Об охране и использовании памятников истории и культуры: Закон СССР, принятый Верховным Советом СССР, 29 октября 1976 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 976. № 44. С. 84–98.

20. Охоронна археологічна служба України оголошує наступ на скарбощуацтво. URL: <http://ukrpohliad.org/news/ohoronna-arheologichna-sluzhba-ukrayinyogoloshuye-nastup-na-skarboshukatstvo.html>.

21. Присяжнюк О. М. «Королівська комісія пам'ятників та ландшафтів» як гарант культурної спадщини Бельгії. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 54–63. URL: <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7400/5.%20Prysiazhniuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

22. Присяжнюк О. Перший англійський закон про охорону стародавніх пам'ятників. *Європейські історичні студії*. 2020. № 16. С. 115–125. URL: https://drive.google.com/file/d/1xynCA9Nk0jMVmy2-KYtlv_GAF6768FIF/view.

23. Про охорону і використання пам'яток історії та культури : Закон УРСР. *Відомості Верховної Ради*. 1978. № 30. ст. 426. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main/cgi?nreg=3600-09>.

24. Про ризики для археологічних пам'яток. Повідомлення НАН України. URL: <https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6177>.

25. Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/45436>.

26. Пропозиції Інституту археології у зв'язку із сучасним складним становищем у охороні археологічної спадщини України, розроблені на запит Ради національної безпеки та оборони України. URL: <https://iananu.org.ua/novini/news2/1224-propozytsii-instytutu-arkheolohii-u-zviazku-iz-cuchasnym-skladnym-standovyshchem-u-okhoroni-arkheolohichnoi-spadshchyny-ukrainy-rozrobleni-na-zapyt-rady-natsionalnoi-bezpeky-ta-oborony-ukrainy>.

27. Фесенко Л., Поліщук В. Гліб Івакін, голова Спілки археологів України: приватні колекції формуються зі знахідок чорних археологів. *Укрінформ*. Київ, 2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2296194-glib-ivakin-golova-spilki-arheologiv-ukraini.html>.

28. Чорна С. Кожна археологічна знахідка має велике значення. *Голос України*. 2018. 18 січ. URL: <http://www.golos.com.ua/article/298616>.